

BOSANSKI RUKOPISI U GOSUDARSTVENOJ PUBLIČNOJ BIBLIOTECI U LENJINGRADU

Jaroslav ŠIDAK, Zagreb

Boraveći potkraj mjeseca listopada 1966. u Lenjingradu odlučio sam da u Gosudarstvenoj publicnoj biblioteci (dalje: GPB) pregledam šest ćirilskih rukopisa koji se u literaturi označavaju kao bosanski i koji to, osim jednoga, nesumnjivo jesu. Četiri od njih pripadaju zbirci A. F. Giljferdinga i to: br. 6. Četvoroevanđelje Tvrтка Pripkovića; 14. Apostol; 61. fragment Evanđelja i 97. fragment Apostola. Iz zbirke kneza A. B. Lobanova-Rostovskog došlo je u obzir Evanđelje Aprakos sa sign. Q. II I. No 26, a kao šesti rukopis fragment Batalova evanđelja sa sign. Q. II I. No 62.

Poslije cjelovitog prikaza bosanskih rukopisa od Vl. *Vrane*,¹ iz kojega su, međutim, izostali spomenuti fragment Apostola (s pravom) i Evanđelje Aprakos, o tim su rukopisima pisali: E. E. G r a n s t r e m, Opisane ruskih i slavjanskih pergamennyh rukopisej, Lenjingrad 1953 (IV Rukopisi serbskogo proishođenija, 95—112); I. I. R o z o v, Južnoslavjanske rukopisi Gosudarstvennoj publicnoj biblioteki, Trudy GPB-i V, 1958, 105—118; i Vl. M o š i n, K datirovke rukopisej iz sobranija A. F. Giljferdinga GPB-i, Trudy Otdela drevnerusskoj literatury Instituta ruskoj literatury XV, 1958, 409—417. Najzad je Đ. Sp. R a d o j i č i ć ponovo, poslije Lj. Stojanovića (1886), izdao s (fotokopijama) »Odlomak bogomilskog jevanđelja bosanskog tepačije Batala iz 1393 godine«, Izvestija na Instituta za bałgarska istorija 14—15, 1964, 495—509.

I

1. Četvoroevanđelje Tvrтка Pripkovića nije u dosadašnjoj literaturi napose obrađeno, iako to ovaj dobro sačuvan i potpun rukopis iz više razloga zavređuje. Najiscrpniji njegov opis nalazi se u djelu

¹ Vladimir V r a n a, Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 794—822.

Granstremove (103); nadovezujući na njega upozorit ću na neke važnije osobine toga rukopisa i ispraviti neke nedostatke spomenutog opisa.

Rukopis se sastoji od 260 pergamentnih listova (u Granstremove netačno 261), od kojih je posljednji prazan, a l. 228 potpuno izrezan. Na kraju l. 259^v nalazi se zaključni pripis o 4-evanđelju i već otprije poznati zapis pisara koji glasi: *A zapisa božiom' milostiju kr'stiēnin' a zovom' Tvrtko Pripković' zemlom' Gomilanin'*. Ne samo Vrana, koji se pri tom morao osloniti na saopćenje V. Jagića (814), nego ni Granstremova, koja se mogla poslužiti originalnim rukopisom, ne donose ovaj zapis u tom obliku; mjesto *kr'stiēnin'* stoji u njih *hr'stiēnin'*. Doista, slovo *h* se jasno vidi, ali ono je naknadno napisano crnilom, ispod kojega se razgovijetno naziru obje crvenom bojom povučene crte slova *k*. U tom obliku spominje ovu riječ — koliko mi je poznato — samo D. Mandić,² ali ga ničim ne opravdava.

Oznaka *kr'stiēnin* za pisara Tvrтка Pripkovića najpouzdaniji je dokaz da je on bio redovnik heretičke »crkve bosanske« i da je, prema tome, njegov rukopis potekao iz njezine sredine. Možda je upravo s ovom činjenicom u vezi i glosa naknadno unesena kurzivnom bosančicom na istoj strani koja glasi: *I bog zna neka e to svinja bila* (Granstremova 103 reproducira ovu glosu, inače jasno čitljivu, riječima: »i zbog zna go neka e to svinja byla«).

Kao i Kopitarovo³ i još neka druga bosanska evanđelja, morao se i ovaj rukopis, nađen u Pljevljima, upotrebljavati u jednom pravoslavnom manastiru, na što upućuju margine na l. 25^v. i 26^r. Ondje je zacijelo izvršena i gornja promjena. Drugih promjena, kao što su one u Kopitarovu evanđelju, nema u ovom rukopisu. Najčešća među njima, tj. naknadna zamjena slova *i* jatom, nije ovdje bila potrebna jer tekst nije ikaviziran. Ova pojava, inače tako značajna za rukopise »crkve bosanske«, ponešto iznenađuje, a možda bi se neki ikavizmi mogli i pronaći prilikom temeljitijeg pregleda teksta. I taj se rukopis razlikuje od pravoslavnih po tome što, osim uobičajenih sigla i ponegdje iznad teksta upisanih slova, nema u njemu nikakvih crta niti tačaka nad pojedinim slovima. Njegova je iluminacija, naprotiv, oskudna: nekoliko zastavica na početku i kraju pojedinih evanđelja i inicijali, ponegdje vrlo lijepo izrađeni.

² Dr. O. Dominik Mandić, Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago 1962, 94.

³ Usp. J. Šidak, Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja »crkve bosanske«, Slovo 4—5, 1955, 47—62.

Rukopis je, kao i Kopitarov, jednostupačan, s 19—22 retka na strani. Matejevo ev. obuhvaća l. 1—79^r, Markovo ev. l. 79^v. — 124^v, Lukino ev. l. 124^v. — 196^r i Ivanovo ev. l. 196^v. — 259^r. Granstremova i Mošin datiraju rukopis XIV stoljećem, a Vrana, prema Jagiću, početkom XV stoljeća.⁴

2. Apostol iz Giljferdingove zbirke No. 14 jedan je od najljepše pisanih bosanskih rukopisa, a nalazio se u posjedu bosanskog trgovca Spasoja Jovičića. Ni taj rukopis nije još pobliže proučen. Uspoređujući jedan njegov dio s Grškovićevim odlomkom glagolskog apostola, V. Jagić je konstatirao da se oba teksta, iako su pisana različitim pismom, »podudaraju gotovo riječ po riječ«,⁵ a Vrana je, isključivo na temelju ovog njegova izdanja, zaključio da se on ne razlikuje od drugih ćirilskih rukopisa bosanskog porijekla »ni pismom ni pravopisom i jezikom, a također niti umjetničkom stranom« (807). Postanak mu stavlja u XIV st., kako ga datiraju također Granstremova i, prema njoj, Mošin.

Rukopis ima u svemu 302 lista (ne 297, kako tvrdi Mošin, iako je posljednji tako označen). Nedostaje mu 1. list, ali je, protivno mišljenju Granstremove, potpun. Naime, poslije Pavlove poslanice Filomenu nacrtana je na l. 297^v. mala zastavica poslije koje slijedi pripis: *Dopisanie stęga pras'skaa* (!!).

Rukopis se sastoji od 1. poslanice episkopa Epifanija o apostolima i njihovu životu (l. 1—4), 2. apokrifa »Ob'hoždenije Pavla apostola« (5—6^r), 3. »Dęanija svetih' apostol'« (13^r—79^v.), 4. Prologa k apostolskim poslanicama (80—90) i 5. samih poslanica. One slijede ovim redom: Jakovljeva, obje Petrove, tri Ivanove, Judina i četrnaest Pavlovih, i to: Rimljanima, Korinćanima (2), Galaćanima, Efežanima, Filipljanima, Kološanima, Solunjanima (2), Hebrejima, Timoteju (2), Titu i Filomenu. Taj se redoslijed potpuno podudara s redoslijedom poslanica u Hvalovu zborniku, a do poslanice Hebrejima, gdje se Mletački zbornik prekida, također s njihovim redoslijedom u tom

⁴ Vrana se za prikaz ovog evanđelja (814) mogao poslužiti samo kratkim saopćenjem u djelu V. Jagića, Mariinskoe četveroevanđelie s' primjećanjima i priloženijami, S. — Peterburg' 1883, 476.

Prof. dr. Josip Hamm dao je ovaj rukopis snimiti i zacijelo se možemo od njega nadati raspravi o tom rukopisu.

⁵ V. Jagić, Grškovićev odlomak glagolskog apostola, Starine JAZU 26, 1893, 57. »Isporegijvanje tekstova« Jagić je izvršio na str. 56—85.

rukopisu. Redosljed, u kojem tzv. katoličke poslanice prethode Pavlovima, zajednički je i grčkim kodeksima — kako Rački napominje govoreći o Hvalovu zborniku.⁶

Skladni dojam pisma, s jasno odvojenim riječima teksta, pojačavaju izvanredno lijepi i brojni inicijali u tamno smeđoj i zelenoj boji.

Iako se, protivno suviše uopćenoj tvrdnji Granstremove, tek izuzetno susreću u njima likovi životinja, ljudi i čudovišta,⁷ upada u oči inicijal Π na l. 212^r, na kojem su prikazana dva muška lika u dugim haljinama, lijevo stariji s bradom i knjigom u desnici, a desno mlađi. Na knjizi su napisana slova: ЦС Π(ИСА). Slični likovi, bez knjige u ruci starijega, ponavljaju se u istom inicijalu na l. 230^v. Prizor mnogo podsjeća na zastavicu 2. poslanice Korinćanima u Mletačkom zborniku, na kojoj lijevi lik pruža desnom neki tekst.⁸

Prema općenitom mišljenju, koje u novije vrijeme zastupaju također Granstremova i Mošin, taj je Apostol bosanskog porijekla. Pisan »poluustavom XIV st.« (Mošin), on doista i po svom pismu i ukrasu govori u prilog ovom mišljenju. Potkrepljuje ga i odsustvo svakih drugih znakova nad riječima osim sigla. Uza sve to nisam ni u njemu zapazio ikavizme.

3. Odlomak Matejeva evanđelja iz Giljferdingove zbirke br. 61 opisan je već 1868. u »Otčetu Publichnoj biblioteki« (143) kao rukopis »bosanskog pisma« koji se sastoji od šest listova i potječe iz XIV stoljeća. Tim ga vremenom datira i Mošin (415). Vrana, naprotiv, preuzima (803) datiranje P. A. Lavrova tj. XIII stoljećem,⁹ što ne smatram vjerojatnim.

Rukopis je velikog formata (27,5 x 20,5), u dva stupca s 21 retkom i tri vrlo lijepa inicijala poznata iz albuma V. V. Stasova.¹⁰ Dva dalja lista sačuvala su se u ostavštini V. I. Grigoroviča, koji je do njih došao preko Giljferdinga. O njima je V. Jagić, ne znajući za njihovu vezu s lenjingradskim odlomkom, izrazio 1877. mi-

⁶ F. Rački, Prilozi za povjest bosanskih Patarena, Starine JAZU I, 1869, 104.

⁷ V. Stasov, Slavjanskij i vostočnyj ornament' po rukopisjam' drevnjago i novago vremeni, S. — Peterburg' 1884, t. XXIX i XXX.

⁸ Usp. J. Šidak, Marginalia uz jedan rukopis »crkve bosanske« u mletačkoj Marciani, Slovo 6—8, 1957, 147 i tabla.

⁹ P. A. Lavrov, Paleografičeskie snimki s' jugoslavjanskih' rukopisej, S. — Peterburg' 1905; Paleografičeskoe obozrénie kirillovskogo pis'ma (Enciklopedija slavjanskoj filologii 4/1), Petrograd' 1915, 234.

¹⁰ Stasov, n. dj., t. XXX.

šljenje da pripadaju jednom evanđelistaru.¹¹ Na takav zaključak doista upućuje oznaka prije 36. versa: *V utork'. Sti velike ne^d*. Premda u lenjingradskom tekstu nema slične oznake, Jagićeva je misao vrlo vjerojatna. Već sama veličina odlomka odudara od uobičajenog formata bosanskih četvoroevanđelja, bez obzira da li je njihov tekst pisan u jednom ili u dva stupca. Jagićev opis moskovskog odlomka vrijedi u svemu i za lenjingradski odlomak. S ostalim bosanskim rukopisima zajedničko im je — prema Jagiću — i to bitno obilježje što »nad slovima nema gotovo nikakvih akcenata niti kvačica, koje bi napominjale grčki spiritus asper i lenis«.¹²

Budući da su već I. I. Sreznevski i Lavrov utvrdili pripadnost jednog i drugog fragmenta zajedničkom rukopisu pisanom na pergamentu,¹³ Vrana ih je opravdano nazvao Grigorovič–Giljferdingovim odlomcima (803). Bosansko porijeklo ovih odlomaka odaju, osim gornjeg obilježja, ikavštinu u njihovu jeziku, »vrlo rijetke ligature« i »dijeljenje riječi bez obzira na izgovornu cjelinu sloga« (Vrana 803).

4. Odlomak iz Giljferdingove ostavštine br. 97 sastoji se od četiri lista na papiru, koji Mošin, s pomoću filigrana, datira u posljednje desetljeće XIV st. (416). Ne spominjući nikakvu literaturu konstatira nadalje da se radi o »odlomku iz Apostola, bosanskog pisma«. Vrana nije ovaj odlomak unio u svoj prikaz bosanskih rukopisa, a vjerojatno ga nije ni poznavao. Čini se da rukopis sadržava jedan neprekinuti tekst, koji zbog oskudice u vremenu nisam mogao utvrditi.

Premda pismo na prvi pogled doista pobuđuje dojam bosanskog porijekla, rukopis po mnogim svojim obilježjima posvjedočuje nesumnjivu pripadnost ortodoksnim tekstovima. Dokazuju to naročito brojne ligature i još brojniji nadredni znaci (tačke, crte i dr.).

Prema tome, ovaj rukopis nije mogao poteći iz redova »crkve bosanske«.¹⁴

5. Evanđelje — Aprakos iz zbirke kneza A. B. Lobanova-Rostovskog već je Lavrov uvrstio među rukopise »bosanske škole« i

¹¹ V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa, XIV, Starine JAZU IX, 1877, 134.

¹² Na i mj., 135.

¹³ Lavrov, Paleografičeskoe obozrënie kirillovskogo pis'ma, 234—235.

¹⁴ Ni Lavrov ga nije unio u poglavlje o bosanskim rukopisima (»Bosnijskaja škola«, 234—249) u svom gore spomenutom djelu.

datirao XIV stoljećem.¹⁵ Granstremova (104) zastupa isto mišljenje, dodajući da je rukopis prepisan s bugarskog originala. Rukopis se sastoji od 160 listova veličine 23,5 x 17,5 s 19—23 retka na strani. Pisan nelijepim poluustavom, koji Granstremova s pravom ocjenjuje kao »nebrižan«, slovima koja su nagnuta na desnu stranu, kao da nije potekao od jedne ruke. Ne upućuje na to samo pismo prvog lista koji sadržava neki tekst druge vrste od onoga što slijedi, nego i očigledna promjena u njegovu karakteru od l. 93^r, poslije kojega nema više do l. 120^r toliko inicijala niti se crvena boja upotrebljava tako često kao dotada. Nemarnost pisma dopunjuje primitivnost i siromaštvo likovnog ukrasa — zastavica i inicijala, crtanih samo crvenom bojom.

Rukopis sadržava u stvari samo odlomke iz Ivanova evanđelja, a oznake: začelo i kon'c', ubilježene ponegdje unutar teksta, ne naknadno, kao i pripisi na kraju pojedinih odlomaka, ubilježeni zajedno s tekstom, o njihovu čitanju u određene dane i to uvijek redom od ponedjeljka do subote, nameću zaključak da je ovaj rukopis bio namijenjen svakodnevnim obrednim potrebama, zacijelo u nekom pravoslavnom manastiru. Na takav zaključak navodi i bilješka na l. 150^r gore koja glasi: **На ѡсве ѡркѣ**, dakle »na osvećenje crkve«. Ako se svemu ovome doda i to da jata u rukopisu gotovo i nema, ali da se mjesto njega ne upotrebljava i nego e, što bi među rukopisima »crkve bosanske« već samo po sebi — ne uzimajući u obzir gore spomenuta obilježja — bilo nešto sasvim izuzetno, onda se ovaj rukopis ne može smatrati bosanskim u tom smislu kao da je nastao u krilu heretičke »crkve bosanske«.

U svakom slučaju neophodno je potrebna temeljitija analiza ovog rukopisa. Utoliko više jer slične bilješke u Hvalovu zborniku, koji toj crkvi nesumnjivo pripada, nisu do danas dobile za sve uvjerljivo objašnjenje.¹⁶

6. O dobro poznatom fragmentu Batalova evanđelja, koji je Đ. Sp. Radojičić nedavno svojim naprijed spomenutim prilogom učinio svakome pristupačnim i koji je svojim zapisima dao posljednjih godina poticaj za različite hipoteze u pokušajima da se objasni postanak »bosanske hereze«, preostaje da se ovdje obrati pažnja na neke historiografski važne podatke.

¹⁵ Na i. mj., 248.

¹⁶ Usp. o tome Đ. Daničić, Hvalov rukopis, Starine JAZU III, 1871, 7, i Šidak, Kopitarovo evanđelje..., 53—54.

Kada sam prije desetak godina upozorio Vl. Mošina na izostavljenu riječ »prije« u Stojanovićevu izdanju zapisa Batalova evanđelja i pristao da to saopći u jednoj bilješci svog priloga »Rukopis Pljevaljskog sinodika pravoslavlja« (Slovo 6—8, 1957, 168), nije mi bio poznat ni pristupačan naprijed spomenuti rad E. E. Granstremove. Stojanovićevu pogrešku koja je punih sedamdeset godina sprečavala da se ispravno shvati smisao zapisa i, među ostalim, dovela do toga da se u nauci operira s nekim »redom gospodina Rastudija« među bosanskim »krstjanima« koji nije postojao, uočio sam čitajući faksimile toga zapisa u Albumu P. A. Lavrova br. 62.

Iznenaduje da Radojičić ne spominje u historiografskom uvodu svog izdanja rad Granstremove. Utoliko je opravdanije da se barem na ovom mjestu istakne kako je ona dala savjestan opis cijelog odlomka, prenoseći sve zapise u njemu, pa i onaj iz kojega se razabire da ovo evanđelje 1702/3. okova i »priložia v' monastir' Skr'batno« neki Trpen »ot grt' wryt'« tj. iz Ohrida (100). Granstremova je, doduše, poslije spomena »gospoje Rese«, kćeri vojvode Vukca i Batalove žene, izostavila veznik *a*, ali je, za razliku od Radojičića, s pravom označila da je poslije riječi *on* u nastavku istog zapisa praznina koja se može ispuniti s 1—2 slova (100), iako ne mislim da ta pojedinost utječe na čitanje inače vrlo jasnog teksta.

Granstremova, dakako, poznaje Stojanovićevo izdanje, koje na kraju svog opisa (101) i spominje, ali njegovu pogrešku ne bilježi. S obzirom na Stojanovićeve podatke, koji i Radojičić citira i prema kojem odlomak Batalova evanđelja nije još ni 1886. bio unesen »ni u kakav spisak«, iako se čuvao pod staklom, nije zacijelo suvišna napomena da se on prvi put spominje već u Otčetu Javne biblioteke 1859. — dakle gotovo tri desetljeća prije Stojanovićeve otkrića.

II

Kao historičara koji, među ostalim, napose istražuje problem »bosanske hereze«, mene su prikazani rukopisi, razumljivo, interesirali samo s obzirom na taj problem. Iako sam već dosada, govoreći o njima, štošta u vezi s time napomenuo, ima još nekih podataka vrijednih pažnje, a zacijelo bi ih bilo i više da sam nekim od tih rukopisa mogao posvetiti više vremena. Njihovo dalje proučavanje nameće se i s toga gledišta kao neophodno.

Od tobožnjih dualističkih elemenata koje je u nekim bosanskim rukopisima pronalazio A. Solovjev¹⁷ nisam u evanđelju Tvrtka Pripkovića našao ni jedan. Nisam, doduše, mogao provjeriti da li se u njegovu tekstu nalazi i riječ *inočedy*, kojoj Solovjev, sasvim neopravdano, pridaje naročito značenje, ali sam u Mateja uzalud tražio riječ *izide* m. j. rodi se (tj. Isus), iako ni ona nije dualističkog porijekla. Međutim, u tekstu Očenaša kod Mateja naišao sam na neuobičajen u bosanskim tekstovima oblik *nadsuštni* (tj. hljeb) koji je, kako se vidi, doslovni prijevod latinske riječi *supersubstantialis*.¹⁸

Premda S. Ćirković opravdano primjećuje da se »bosanski crkveni rukopisi, s obzirom na stanje našega današnjeg znanja o knjigama dualističkih crkava, ne mogu upotrijebiti za rješavanje osnovnih pitanja o učenju bosanske crkve« i da je, prema tome, ovo nastojanje A. Solovjeva bilo »uzaludno i nepotrebno«, ne može se ustvrditi, kao što to Ćirković čini, da je zbog toga diskusija krenula krivim putem.¹⁹ U diskusiji, koja je — ako se ima na umu cjelina ovog problema — započela u stvari 1954,²⁰ nije se mišljenju Solovjeva suprotstavila neka protivna teza o nepostojanju dualističke hereze u Bosni nego potreba da se postupak Solovjeva, koji je na izgled bio vrlo uvjerljiv, odbaci kao metodički neispravan. A ta potreba postoji donekle i danas! Nije samo J. Hamm 1956. stekao dojam da je Solovjev u tom pogledu »na pravom putu«, iako je to učinio s mnogo značajnih ograda.²¹ D. Mandić usvaja još 1962. sve argumente Solovjeva kao nesumnjive, smatrajući da su spomenuti izrazi »bili tijesno povezani s poimanjem i naukom sredovjernih

¹⁷ A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, izd. JAZU, Zagreb 1948 (franc. prijevod: *La doctrine de l'église de Bosnie*, Academie royale de Belgique, Bulletin de la classe des lettres, 5 ser., XXXIV, 1948, 481—534.)

¹⁸ O različitim oblicima ovog atributa u bosanskim rukopisima usp. Šidak, *Kopitarovo evanđelje...*, 58, *Marginalia...*, 150; Dva priloga o minijaturama u rukopisima »crkve bosanske«, *Slovo* 9—10, 1960, 203—204. — Divoševo evanđelje ima oblik: *nasuštni* (usp. Irena *Grickat*, *Divoševo jevanđelje*, Filološka analiza. Južnoslovenski filolog XXV, 1961—62, 276). — Budući da kao podlogu za svoje zaključke o tobožnjim heretičkim obilježjima u tekstovima »crkve bosanske« Solovjev, potaknut djelom Jor. Ivanova, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija 1925, 112/3, uzima Nikoljsko evanđelje, danas zagubljeno, vrijedna je pažnje činjenica da je pred nekoliko godina u Dublinu (Irska) pronađen rukopis koji se, prema uvjerenju dra VI. Mošina, potpuno podudara s Nikoljskim (izd. Đ. Daničić 1864). Fotokopije, pak, nekih ilustracija pokazuju gotovo potpunu istovjetnost s likovnim ukrasom Mletačkog zbornika.

¹⁹ Sima M. Ćirković, *Die bosnische Kirche*, *Accademia nazionale dei Lincei CCCLXI* — 1964- *Quaderno N. 62*, Roma 1964, 559.

²⁰ Usp. J. Šidak, *Današnje stanje pitanja »Crkve bosanske« u historijskoj nauci*, *Historijski zbornik VII*, 1954.

²¹ J. Hamm, *Der Glagolismus im mittleren Balkanraum*, *Die Welt der Slaven I*, 1956, 273.

maniheja»,²² a ni Anto Babić nije u svom popularnom prikazu bosanskih heretika iduće godine (1963) izrazio bilo kakvu sumnju u pouzdanost tih argumenata.²³ Protivno mišljenje zauzela je u tom pitanju Irena Grickat analizirajući nedavno pronađeno bosansko evanđelje Divoša Tihoradića. Njoj se, »uopšte uzevši«, čini da je »traženje manihejskih ili bogumilskih kamufliranih nagoveštaja u bosanskim jevanđeljima [...] naučno isforsirano, pogotovu kada se uzme u obzir koliko ima raznih leksičkih varijacija u starim tekstovima uopšte«. Kao nedovoljno uvjerljive i dosta kontradiktorne ocjenjuje ona, »bar zasada«, i neke druge dokaze Solovjeva koji se osnivaju na bosanskim tekstovima.²⁴ Prema tome, diskusija se o tobožnjim dualističkim obilježjima bosanskih tekstova nastavlja i prvenstveno su slavisti pozvani da svojim poznavanjem crkvenoslovenskih tekstova olakšaju donošenje konačnog rješenja. Oni bi vjerojatno mogli nešto pridonijeti i ispravnoj ocjeni glosa, koje S. Ćirković jedine izdvaja iz grupe argumenata ove vrste. Međutim, ta se ograda može odnositi samo na glose u Srećkovićevu evanđelju, danas izgubljenom,²⁵ jer one jedine od svih naknadno unesenih bilježaka u bosanskim rukopisima mogu, barem djelomično, biti tumačene u smislu dualističkog učenja. Usporedba s različitim apokrifnim tekstovima u istočnoj crkvi, kojoj se dosad tek izuzetno pristupalo, mogla bi i u tom pitanju pridonijeti nešto konačnom rješenju. Pogotovu, ako se uzme na um da M. Speranskij, koji je jedini imao prilike da Srećkovićevu evanđelje prouči u originalu, stavlja postanak njegovih glosa u XV—XVI st. a uz to im odriče svako heretičko obilježje.²⁶

Uostalom, iz prikaza Speranskoga proizlazi da je i Srećkovićevu evanđelje doživjelo sudbinu nekih drugih bosanskih evanđelja koja su se sačuvala samo zahvaljujući njihovoj kasnijoj upotrebi u pravoslavnim manastirima i crkvama. Pored Nikoljskog evanđelja

²² Mandić, n. dj., 95—96.

²³ Anto Babić, *Bosanski heretici*, Sarajevo 1963, 15—16.

²⁴ Grickat, n. dj., 279. — Razmatrajući pitanje o tobožnjem bogumilskom obilježju riječi *inočedy*, koja se nalazi i u Miroslavljevu evanđelju, J. Vrana, *L'Évangéliste de Miroslav*, 'S — Gravenhage 1961, konstatira da se ona nalazi »aussi dans quelques autres évangélistes vieux-slaves lesquels on ne pourrait point dire qu'ils soient bogomiles« (81), kao što su to Assem. Zogr. i Mar. ev.

²⁵ Jedini prikaz toga važnog rukopisa, koji je po svojim glosama jedinstven među bosanskim tekstovima, dao je M. Speranskij, *Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensammlung Srećkovićs*, *Archiv für slavische Philologie XXIV*, 1902, 172—182. (Prema Speranskom, 172, dva lista iz toga rukopisa nalazila su se tada u »Biblioteci pri Tverskem muzeje« u gradu Tveru, ali mi nije poznato da li se i danas ondje nalaze.)

²⁶ Speranskij, n. dj., 173 i 179—182.

dolaze u tom pogledu svakako u obzir i četvoroevanđelja: Vrutočko, Kopitarovo i Divoševo,²⁷ a sada im se pridružuje i Pripkovićevo. Kao što sam već napomenuo, u rukopisu Tvrtka Pripkovića ima nesumnjivih tragova koji upućuju na takav zaključak, iako nisu tako brojni i raznovrsni kao u slučaju Kopitarova evanđelja.

Ukoliko se i redosljed pojedinih novozavjetnih tekstova upotrebljavao dosada kao dokaz za njihovo heretičko porijeklo, to od ovdje prikazanih rukopisa dolazi u obzir samo Apostol iz Giljferdingove zbirke br. 14. Napomenuo sam već da se redosljed poslanica u njemu podudara s njihovim redosljedom u zbornicima Hvalovu i Mletačkom i da je on isti kao u grčkim kodeksima. Grickatova je s razlogom i pitanje »rasporeda tekstova« svrstala među nedovoljno uvjerljiv materijal za dokazivanje njihova krivovjerja,²⁸ ali je D. Mandić ponovo pridao stanovito značenje ovom momentu. Pri tom, doduše, nije u pitanju mjesto koje zauzima Apokalipsa, ali je Mandić ustvrdio i to da raspored apostolskih poslanica u bosanskim rukopisima odgovara njihovu rasporedu u katarskom lyonskom obredniku. Premda je već u slučaju Hvalova zbornika morao konstatirati da se taj raspored u dva slučaja razlikuje od onog u katarskom obredniku — a ni ta razlika nije u Hvalovu zborniku jedina — ipak zaključuje da se Hvalov i Mletački zbornik u redosljedu svojih tekstova »slažu gotovo potpuno između sebe i sa evanđelistarom francuskih albigenza u Lionu (!) iz 13. stoljeća«.²⁹ Međutim, kako i sam navodi, u tom su rukopisu poslanice, koje slijede iza Apokalipse, poredane ovako: Jakovljeva, Petrove, Ivanove, Judina, Pavlove i to: Rimljanima, Korinćanima, Galaćanima, Efežanima, Filipljanima, Solunjanima, Kološanima, Laodicejima, Timoteju, Titu, Filomenu i Hebrejima.³⁰ U rukopisima, pak, Hvalovu i Mletačkom kao i u Giljferdingovu Apostolu, u kojima se jedinama od svih bosanskih rukopisa poslanice potpuno ili većim dijelom (Mletački zbornik) nalaze, redosljed je njihov takav da je Pavlova poslanica Kološa-

²⁷ R. Grujić, Jedno jevanđelje bosanskog tipa XIV—XV veka u Južnoj Srbiji, Zbornik lingvističkih i filoloških rasprava A. Beliću o četrdesetgodišnjici njegova naučnog rada..., 1937 (str. 27). — Šidak, Kopitarovo evanđelje..., 51—52. — J. Đurić — R. Ivanišević, Jevanđelje Divoša Tihoradića, Zbornik radova Vizantološkog instituta 7, 1961 (evanđelje je nađeno 1960. u crkvi Sv. Nikole u Podvrhu kraj Bijelog Polja). Usp. i Grickat, n. dj., 241.

²⁸ Grickat, n. dj., 279.

²⁹ Mandić, n. dj., 95.

³⁰ Mandić, n. dj., 86.

nima stavljena pred poslanicu Solunjanima, a ona Hebrejima pred poslanice Timoteju. Osim toga, Pavlove poslanice Laodicejima nema uopće u bosanskim rukopisima, kao što je nema ni u Vulgati.

Ovi se bosanski rukopisi razlikuju od lyonskog obrednika još i po tome što *sva tri* sadržavaju i neke apokrifne tekstove koji prethode Djelima apostolskim. To su: poslanica episkopa Epifanija o apostolima i apokrifi o »obhoždeniju« i mučenju apostola Pavla. Ova činjenica može se objasniti samo zajedničkim predloškom, vjerojatno glagoljskim, pa ona, već sama po sebi, oduzima svaku opravdanost Mandićevoj pretpostavci da je »krstjanin« Hval ove apokrifne, kao i neke druge, vjerojatno »našao u nekom zapadnokatarskom kodeksu, koji je oponašao pišući svoj zbornik«. ³¹

Preostaje da se konstatira, obogaćuje li iluminacioni ukras prikazanih rukopisa naše dosadašnje poznavanje toga ukrasa u tekstovima »crkve bosanske« i njegova značenja u rješavanju problema ove crkve. Neki od tih ukrasa već su odavno poznati, a naprijed sam osobito istakao ljepotu inicijala u Giljferdingovu Apostolu br. 14. Međutim, ondje gdje bismo s pravom očekivali bogatiji ukras, tj. u evanđelju Tvrtka Pripkovića, ostajemo razočarani. Osim inicijala i zastavica nema u tom opsežnom rukopisu nekih samostalnih likova ni prizora kakvima obiluju Hvalov i Mletački zbornik, a njegovi inicijali ne dosižu ljepotu takva ukrasa u Divoševu evanđelju. Štaviše, za razliku od Kopitarova evanđelja, u njemu nema ni simbola evanđelista, osim jednoga — Markova (l. 80^r). Prema tome, iluminacioni ukras onih lenjingradskih rukopisa koji nesumnjivo potječu iz »crkve bosanske« ne prinosi ništa novo njezinu boljem upoznavanju. ³²

³¹ Mandić, na i. mj.

³² Prema saopćenju Vl. Vrane, u lenjingradskoj GPB-i nalazi se još jedan bosanski rukopis koji, na žalost, nisam imao prilike pregledati. To je četvoroevanđelje iz manastira Dovolje koje je u Giljferdingovoj zbirci obilježeno brojem 7. Međutim, Mošin koji je čitavu zbirku proučio i opisao, ne ubraja ovo evanđelje među bosanske rukopise. Prema njegovu opisu (412), ono je pisano poluustavom, na papiru (111 listova) koji po filigranima potječe iz kraja 80-tih godina XIV stoljeća. Uza sve to Vranino mišljenje zavređuje da se uzme u obzir i rukopis temeljito prouči. Pismo i vrijeme rukopisa te smještaj manastira Dovolje na rijeci Tari, koji je »po svojoj prilici« sazidan u XV st. (V. Petković, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka I, 548), važan su argument za to mišljenje. — Pošto je ovaj prilog već bio predan u štampu, Vl. Mošin mi je skrenuo pažnju na svoj »Paleografski album na južnoslovensko kirilsko pismo«, Skopje 1966, str. 130, gdje je tekst iz spomenutog rukopisa i on označio kao »bosansko evanđelje«, što ovaj tekst nesumnjivo potvrđuje.

Zusammenfassung

DIE BOSNISCHEN HANDSCHRIFTEN IN DER GOSUDARSTVENNAJA PUBLIČNAJA BIBLIOTEKA IN LENINGRAD

Der Verfasser berichtet über die sechs Handschriften, die sich in der GPB befinden und die in der Literatur als bosnisch bezeichnet werden, ohne bisher, mit Ausnahme des Fragmentes des Batalo-Evangeliums (1393), gründlicher analysiert zu sein. Der flüchtige Einblick in diese Handschriften führte den Verfasser zum Beschluss, dass das Fragment des Apostels aus der Sammlung Gilferdings No. 97 nicht bosnischer Herkunft sei und dass das Evangelium-Aprakos, mit der Sign. Q. II I No. 26, allem Anschein nach, nicht dem Kreise der häretischen »Bosnischen Kirche« angehöre. Bezüglich der übrigen Handschriften werden vom Verfasser einzelne Mängel in der bisherigen Literatur corrigiert.

Im zweiten Teil seines Beitrages untersucht der Verfasser die Frage, inwieweit in den vier übrigbleibenden Handschriften ihre Zugehörigkeit zur »bosnischen Häresie« zum Ausdruck kommt und stellt fest, dass in den evangelischen Texten keine sg. dualistischen Elemente vorkommen und dass auch ihre Reihenfolge nicht der Anordnung dieser Texte in dem katharischen Ritual entspricht. In seine diesbezüglichen Betrachtungen zieht der Verfasser die Ergebnisse der neuesten Forschungen über die bosnischen Handschriften und ihre angeblich dualistischen Merkmale heran.